

ERGOTERAPIJA UZ POMOĆ ŽIVOTINJA

Zuckerman Itković, Zora; Petranović, Duška; Barešić, Kornelija

Source / Izvornik: **Medicina Fluminensis : Medicina Fluminensis, 2007, 43., 155 - 164**

Journal article, Published version

Rad u časopisu, Objavljena verzija rada (izdavačev PDF)

Permanent link / Trajna poveznica: <https://urn.nsk.hr/urn:nbn:hr:184:299849>

Rights / Prava: [In copyright](#)/[Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2024-08-07**

Repository / Repozitorij:

[Repository of the University of Rijeka, Faculty of Medicine - FMRI Repository](#)

ERGOTERAPIJA UZ POMOĆ ŽIVOTINJA

INFLUENCES OF THERAPY WITH ANIMALS

Zora Zuckerman Itković¹, Duška Petranović², Kornelija Barešić¹

SAŽETAK

Analizirane su mogućnosti korištenja životinja u ergoterapijskom radu s djecom koja imaju teškoće u razvoju i probleme vezane uz socijalnu integraciju. Teorijska osnova rada jesu mjerodavna istraživanja stručnjaka u svijetu o toj metodi, koja dokazuju pozitivan utjecaj ergoterapije uz pomoć životinja na osobe s različitim teškoćama.

Rad je podijeljen na više međusobno povezanih dijelova. U prvomu se dijelu razmatra teorijski aspekt odnosa čovjeka prema životinjama, te obostrana korist njihova suodnosa. Drugi dio posvećen je ergoterapiji u pedijatriji, s posebnim osvrtom na važnost psa u ergoterapiji. Završni je dio prikaz praktičnoga koncepta ergoterapije uz pomoć životinja u jednoj ergoterapijskoj ambulanti u Njemačkoj, u kojoj je boravila koautorica ovoga rada. Analizira se terapijski pristup uz pomoć psa u trima promatranim slučajevima, odnosno vrednuje se učinak na zdravlje, te emocionalni i socijalni napredak. Rad završava stajalištem autorica o opisanoj metodi, s preporukom da se ta metoda čim prije počne primjenjivati u Hrvatskoj.

Ključne riječi: ergoterapija, životinje, teškoće u razvoju, problemi socijalne integracije, vrednovanje

ABSTRACT

Influences of ergotherapy with animals in medical treatment and education of children with developmental disorders and social integration problems are analyzed in this work. Theoretical part of this work is based upon review of numerous researches about positive results attained by using ergotherapy with animals in treating children with problems in emotional and social development, around the world. The empiric part is based on application of the this method in one therapeutic ambulance in Germany, where one of co-authors spent adequate time. The aim of this work was to point out educational, psychological, medical and ethical aspects of ergotherapy with animals by using an analytic approach. Represented empiric work is one more among numerous others evidences about significant effects of ergotherapy with animals on improvement of health, emotional and social state of children with developmental difficulties and integration problems. Since there is no other works in Croatia, dealing with this theme, it was our attention to induce the application of this method in our country.

Key words: ergotherapy, animals, developmental disorders, social integration problems, evaluation of this method

UVOD

Do našega zanimanja za korištenje životinja u ergoterapiji došlo je posve slučajno, kada smo se tijekom studijskoga boravka u Parizu 2000. – 2002., prvi put susreli s radom francuske terapeutkinje Karine Nagel u bolničkome centru Watrellos pokraj Lillea¹. U Watrellosu, prigodom dovođenja životinja

¹Sveučilište u Zadru, Zadar

²Klinički bolnički centar Rijeka

Primljeno: 14. lipnja 2006.

Prihvaćeno: 10. kolovoza 2007.

Adresa za dopisivanje: prof. dr. sc. Zora Zuckerman Itković, Sveučilište u Zadru, 23000 Zadar, Obala kralja P. Krešimira IV. 2, faks: 023 316 882, e-mail: zitkovic@unizd.hr

¹ Ostvarivanje ideje o uvođenju životinja u terapijski rad, pokrenule su tri žene: Maryse Hurian, liječnica u Lilleu, Mary Thomas, Amerikanka

(6 obučenih pasa raznih pasmina), bolesnici su postajali življiji, veseliji i govorljiviji, a razgovor se uglavnom odnosio na te životinje. Dani u bolnici najčešće su monotoni, no moglo se uočiti da dovođenje životinja razbija tu monotoniju, potiče želju bolesnika za kontaktom, te općenito stvara veselije ozračje. No, tek jedan posjet toj ustanovi i stečeno novo iskustvo, nisu nam omogućili raspravu o rezultatima takva terapijskoga pristupa. Godinu dana poslije, M. Rebčak, apsolutni pedagogije i njemačkoga jezika, omogućeno je da mjesec dana boravi na privatnoj ergoterapijskoj farmi u predgrađu Hamburga, u kojoj je osim pasa bilo i drugih životinja – konja, ptica, zamoraca, čak i jedan magarac, što je bila tema njezina diplomskoga rada².

U potrazi za znanstvenim pokazateljima o važnosti životinja u terapiji, prikupljali smo odgovarajuću literaturu, te sudjelovali na više međunarodnih seminara (Zagreb, Udruga “Kрила” 2002., 2003.). Također, posjetili smo Centar za rehabilitaciju osoba s teškoćama u razvoju (Slovenija, Kamnik 2002.), te sudjelovali u radu međunarodnoga seminara u Portorožu na temu rehabilitacije uz pomoć konja (2003.). Osnivajući Udrugu za terapijsko jahanje “Vihor”, željeli smo iskoristiti snagu i dobrotu konja u terapiji osoba s teškoćama u razvoju (Zemunik pokraj Zadra, Dom za starije osobe)³. U svim smo se slučajevima uvjerali u magičnu moć kojom životinje pale iskru životne radosti u oboljelih osoba.

Godine 2004. druga koautorica ovoga rada imala je prigodu boraviti dva tjedna u ergoterapijskoj ambulanti za djecu u Njemačkoj (Nunberg, St. Peter, Harsdorfferplatz 4), a njezino iskustvo, uz ljubazno dopuštenje terapeuta, opisujemo u drugomu dijelu rada. Naše znanstveno zanimanje posebno je usmjereno na teorijsku podlogu koja omogućuje uvođenje životinja u ergoterapiju, o čemu raspravljamo u prvomu dijelu.

koja živi u Francuskoj, te Karine Nagel koja se uz terapijski rad bavi obučavanjem pasa. Nadahnute eksperimentima koji se zadnjih dvaju desetljeća provode u SAD-u i Velikoj Britaniji, pokrenule su inicijativu u Francuskoj. Unatoč mnogobrojnim otporima, osnovale su udrugu “Četiri šape za jedno srce”, te razradile koncept terapijskoga rada. Za samo godinu dana, toj se udruzi priključilo 60 osoba sa svojim psima. Danas, ta udruga ne može odgovoriti svim pozivima za posjete, te stalno traži dobrovoljce – vlasnike pasa koji žele provesti nekoliko sati u tjednu s bolesnim, ili izoliranim osobama. Pojedini bolesnicima te su životinje jedini posjetitelji tijekom cijeloga njihova boravka u ustanovi.

² M. Rebčak, Terapija uz pomoć životinja. Zadar, Filozofski fakultet 2003. (neobjavljeni diplomski rad, voditeljica dr. Zora Itković).

TERAPIJA UZ POMOĆ ŽIVOTINJA – NOVI PUT U ZNANOST

Što je čovjek bez životinje? Kada više ne bi bilo životinja, čovjek bi propao od usamljenosti duha. Sve su stvari međusobno povezane: sve što pogađa Zemlju pogađa i ljude – ističe R. Bergler, poznati psihoterapeut iz Kölna⁴. Da životinje imaju moć liječenja i pozitivno utječu na ponašanje u ljudi, znalo se još u staromu vijeku. Već je u 12. stoljeću lirski pjesnik Walther von Vogelweide (1170. – 1230.) pisao o tomu da životinje rade dobro srcu. U Engleskoj, godine 1792. kvekeri su osnovali duševnu bolnicu “York Retreat”, u kojoj je bolesnicima bilo dopušteno uređivanje prostora i držanje životinja. Koncem 18. stoljeća, slična je ustanova osnovana u Bethelu pokraj Bielefelda, a bila je namijenjena oboljelima od epilepsije. Sredinom 20. stoljeća, u jednoj bolnici u New Yorku, u sklopu terapije i liječenja ratnih veterana od ratnih trauma, podržavana je njihova skrb o životinjama poradi poboljšanja ukupnoga psihičkoga stanja.

Prva znanstvena istraživanja o učinku ergoterapije uz pomoć životinja, započeo je dr. Levinson u SAD-u, nakon što je ustanovio da njegov pas djeluje kao “ledolamac” i socijalni “katalizator” u kontaktu s djecom koja pate od socijalnih poremećaja. Levinsonovo istraživanje potaknulo je niz istraživanja vezanih uz to područje. Šezdesetih godina prošloga stoljeća, u znanosti se počeo koristiti pojam “Pet Facilitated Therapy” (terapija uz pomoć kućnih ljubimaca), koji je protijekom vremena zamijenjen pojmom “Animal Assisted Activities” (aktivnosti uz pomoć životinja). Riječ je o interdisciplinarnoj znanosti koja istražuje suodnos ljudskoga i životinjskoga ponašanja, odnosno “...njihovo suglasje između unutrašnjega doživljaja svjesnosti i komunikacije”⁵. Djelovanje životinje na čovjeka objašnjava se procesom analogne komunikacije koja nije tek međusobna “razmjena”, već je to svojevrsan suodnos na dubljoj razini. Ta se povijest povezanosti čovjeka i životinje pokreće između dvaju polova: iskorištavanje i kontrola s jedne strane, te potraga za životinjom – predanim prijateljem, s druge strane⁶.

Vezano uz aktualna događanja, S. Greiffenhagen konstatira: “U našoj kulturi danas, odnos čovjeka i životinje posebno je ambivalentan. S jedne se strane povećava broj i životni standard kućnih ljubimaca koji također nisu beznačajan gospodarski čimbenik – promatramo li industriju hrane za kućne ljubimce, te mogućnosti njihove medicinske zaštite, budući da čovjek sve više vidi u kućnomu ljubimcu partnera. S druge strane pak, kao nikada prije, sa životinjama se

postupa kao s predmetima u masovnome uzgoju, ili u znanstvenim i drugim istraživanjima. Bezbroj je životinja napušteno, te završavaju u prihvatilištima za životinje. Danas se ni ne zna broj napuštenih životinja⁷.”

S ljudskoga motrišta, osnovna potreba čovjeka jest okružiti se sebi sličnima, ali i sa životinjama. U uvodnoj raspravi o ergoterapiji ili okupacijskoj terapiji kako se često popularno naziva, A. Wilcock naglašava da se pozitivni procesi koji se rađaju u tako blisku suodnosu, mogu koristiti u terapijske svrhe⁸. Mnogi autori naglašavaju taj psihološki aspekt povezanosti čovjeka i životinje. Životinje zadovoljavaju ljudsku potrebu za obraćanjem i zaštitom, kao poseban oblik emotivne zaštite koja im nedostaje, ili je bar neuobičajena u svakodnevnu odnosu s drugim ljudima⁹. Prema A. H. Katcheru i A. M. Becku, bitna pretpostavka uspješna provođenja terapije uz pomoć životinje, jest ostvareni osjećaj uzajamna povjerenja, prepoznatljiv kroz dva osnovna interakcijska oblika – komunikaciju i tjelesni kontakt¹⁰. Proučavajući psihološke sastavnice terapije, ti su autori pokazali da milovanje životinja i pričanje s njima snižava krvni tlak, smanjuje napetost mišića lica, dovodi do osmijeha, što oslobađa osjećaj sreće i sigurnosti. Gotovo istovjetno stajalište iznijeto je petnaest godina poslije, na Međunarodnome simpoziju o ergoterapiji održanom u Lisabonu¹¹ 1. – 3. studenoga 2002.

Znanstvena istraživanja o uspješnosti terapije uz pomoć životinja, posebno su se razvila u posljednjem desetljeću 20. stoljeća. Također, ustanovljen je smanjeni rizik obolijevanja od koronarnih i srčanih bolesti u ljudi koji se intenzivno bave životinjama. Na osnovi tih nalaza, znanstvenici su razvili teoriju o biokemijskome i neuro-endokrinome djelovanju koje uz prisutnost životinje, tijekom igre i smijeha, posljeduje oslobađanjem beta-endorfina¹². Na psihičkome području djelovanja životinja na ljude, znanstvenici su razvili i novi pojam nazvan “Pepe-ljuginim efektom”, kojim se objašnjava da životinje bezuvjetno prihvaćaju ljude, neovisno o socijalnim problemima i poremećajima. Njihova je privrženost trajna i nekritična. Životinje daju čovjeku osjećaj da je potreban, smanjuju osjećaj usamljenosti i apatije, smanjuju depresivnost i intenzitet suicidalnih misli, razvijaju u ljudi samopouzdanje kroz preuzimanje odgovornosti, te pozitivan doživljaj vlastite sposobnosti za prevladavanje problema. Također, u starijih osoba životinje pokreću kognitivno djelovanje i pobuđuju njihova sjećanja. Životinje su nezamjenljivo važne osobama s posebnim potrebama u području socijalnoga djelovanja, jer

im kao pratioci omogućuju samostalnost i neovisnost o pomoći drugih ljudi¹⁴.

Uz psihološki i socijalni aspekt terapijskoga utjecaja životinja na ljude, u zadnje vrijeme znanstvenici sve više raspravljaju o etičkome aspektu toga odnosa. Jasna poruka zemljama pristupnicama u Europsku Uniju jest zahtjev koji se odnosi na izmjene zakonodavstva, vezane uz propise o prijevozu životinja, u komu se zahtijeva etičko postupanje i zadovoljavanje potreba životinja tijekom prijevoza (2007.). Etičke probleme ističu i djelatnici udruga za zaštitu životinja, oštrim kritičkim stavom prema genetičkoj manipulaciji sa životinjama, pokusima na njima, o korištenju krzna kao prikazivanju moći i prestiža, te uzgoja životinja za borbu. Etička načela zahtijevaju prihvaćanje životinja sa stajališta njihove osobnosti i potreba, kao iskaz etičkoga ponašanja i zajedničke brige ljudi prema ukupnoj prirodi koja nas okružuje. Etički odnos prema životinjama pridonosi boljoj socijalnoj komunikaciji između ljudi, te odnosu pojedinca s drugim ljudima. Čak i više od toga, skrb o životinjama i osjećaj prema njima, dopunjuje i obogaćuje naše ukupne odnose¹⁵.

Terapija uz pomoć životinja posebno se vezuje uz ergoterapiju (grč. ergon – rad, zanimanje stvaralaštvo), odnosno uza “...zdravstveno propisanu i nadgledanu metodu liječenja u medicinsko-rehabilitacijskom području, radi uklanjanja psihičkih, tjelesnih i duševnih oštećenja, zaustavljanja njihove progresije ili kompenzacije izgubljenih funkcija”. Ergoterapijom uz pomoć životinja liječe se bolesnici svih starosnih dobi sa smetnjama motorike, opažanja, izdržljivosti, poremećajima psihičkih, socijalnih i emocionalnih sposobnosti, te bolesnici s određenim smetnjama moždanih aktivnosti.

Posebno obilježje ergoterapije uz pomoć životinja, u odnosu prema drugim terapijskim metodama, jest odgojni utjecaj životinja u terapiji, odnosno kako ističe E. Olbrich: “...to je metoda pedagoškoga rada podupirana životinjama, poradi ponovnoga otkrivanja prastaroga iskustva¹⁷”. Tu tvrdnju autor potkrepljuje rezultatima mnogobrojnih istraživanja. Primjerice, tijekom procjenjivanja slike čovjeka sa životinjom i bez životinje, pokazalo se da su ljudi mnogo pozitivnije ocjenjivali sliku na kojoj je s čovjekom bila i životinja. Također, Olbrich navodi i rezultate drugih istraživanja, koji pokazuju da starije osobe koje imaju kućne ljubimce, u 21% slučajeva manje posjećuju liječnika od osoba koji ih nemaju, te da rjeđe koriste lijekove. Autor izvodi zaključak o tomu da stariji ljudi koji imaju kućne ljubimce, manje osjećaju

usamljenost i rjeđe dopijevaju u depresivna raspoloženja. Ujedno obrazlaže zanimljivo Condoretovo istraživanje o dječaku kojemu je poslije nesreće lice bilo nagrđeno, te se zbog toga nije htio igrati s drugom djecom. Kada je u bolnici dobio psa, te se s njim sprijateljio i igrao, za kratko je vrijeme svladao svoje komunikacijske teškoće. Nakon izlaska iz bolnice pokazivao je drugoj djeci što sve može njegov pas, a djeca su dječaka prihvatila jednostavno i bez odbijanja, bez obzira na njegovo oštećenje.

Unatoč pozitivnih rezultata, mnogi stručnjaci još uvijek vide nesavladive praktične prepreke u provođenju terapije uz pomoć životinja, naglašavajući da odnos između čovjeka i životinje ne mora uvijek biti uspostavljen. Dakako to je točno, ali je zato tijekom odabira životinje nužno poznavati osobnost potrebite osobe, te obilježja životinje uz pomoć koje će se terapija provoditi. Mnogi terapeuti ističu veliku opasnost vezanu uz zloporabu životinja, ako ih se koristi jedino za potrebe ljudi, ne vodeći pritom računa o njihovim potrebama, različitosti i jedinstvenosti¹⁸. Često se iznose zdravstvene i higijenske prepreke za terapiju uz pomoć životinja, napose u domovima i bolnicama. Životinje donose vlagu i prljavštinu, mogu prenositi uzročnike bolesti, izazvati alergije, mogu nanijeti ozljede. No, rizici su minimalni kada su životinje uravnotežene, zdrave, pod redovitom kontrolom veterinaru, te kada se provode preventivne mjere. Prigovori se odnose i na teškoće u organizaciji rada. Životinjama je potrebna redovita njega i pažnja. Bolesnici i djelatnici mogu biti preopterećeni poslovima oko njega životinja, te stoga gledati na životinje kao na opterećenje. No, istraživanja su pokazala upravo suprotno. Pokazalo se da prisutnost životinja pridonosi psihičkome opuštanju zaposlenika, da pozitivno djeluje na radni učinak, te da radno ozračje čini ugodnijim¹⁹.

ERGOTERAPIJA UZ POMOĆ ŽIVOTINJA U PEDIJATRIJI

U pedijatriji, ergoterapijom uz pomoć životinja općenito se želi postići čim veća samostalnost djeteta i njegova neovisnost o tuđoj pomoći u svakodnevnom životu. Istodobno, ergoterapijom se utječe na razvoj i poboljšanje opažanja, motorike, koordinacije, komunikacije, te na razvoj djetetove osobnosti. Terapijski rad uz pomoć životinja prihvaćen je u zakonodavstvu mnogih razvijenih zemalja. Na ergoterapiju upućuju se djeca s tjelesnim, psihičkim, ili duševnim poremećajima u razvoju, djeca s oštećenom ili zaostalom motorikom, s oštećenjima osjetila, a u većem broju i djeca

s poremećajima u ponašanju (strahovi, agresivnost, hiperaktivnost, povučenost, depresija), čak i autistična djeca¹⁷. Nakon liječničke dijagnoze, terapija uz pomoć životinja najčešće se provodi u posebno opremljenim ambulantomama. Zajednički rad terapeuta i životinje promatra se kao funkcionalno i cjelovito liječenje usmjereno na osobne probleme svakog pojedinog djeteta. Mnogobrojni su čimbenici koji otežavaju skladan razvoj djeteta i koji su u prilog primjeni ergoterapije uz pomoć životinja. Navodimo tek bitnije čimbenike:

Djetinjstvo u urbanim sredinama

“Djetinjstvo je danas gradsko djetinjstvo, potrošačko djetinjstvo, djetinjstvo dječjeg igrališta, djetinjstvo u prometu. Nedostaje mu elementarni doživljaj: paljenje vatre, kopanje rupe u zemlji, vješanje po granama, gradnja brane na potocićima, promatranje velike životinje²⁰...”

Mnogo je djece koja se susreću sa životinjama jedino preko televizije. Za potpuni duševni razvoj, djeca trebaju konkretnu stvarnost. “Nije dovoljno djeci nešto opisati ili ispričati – djeca žele mirisati biljke, dodirivati krzno životinje, osjetiti njenu toplinu²¹...” Danas približno svako treće dijete raste kao jedinac. To otežava učenje socijalnoga ponašanja, može utjecati na povećanje egocentrizma, ili na smanjen osjećaj empatije i tolerancije, te na smanjenu sposobnost uspostavljanja socijalnih veza. Sve više djece živi s prezaposlenim roditeljima, s jednim roditeljem, usred rastave braka, ili u obitelji u kojoj vladaju loši odnosi. Mnoga su djeca psihički i fizički zlostavljana. Mnoga se neprimjerno odgajaju zbog nedosljednih odgojnih postupaka roditelja, bilo zbog prekomjerne pažnje, ili pak zbog ravnodušnosti i zapuštanja. U mnogim obiteljima često nedostaje ozračje sigurnosti i komunikacija zasnovana na ljubavi i razumijevanju. Sve to čimbenici su rizika za skladan razvoj djeteta, koji priječe razvoj samopouzdanja i otvaraju prostor niskoj toleranciji i agresiji. S tim se problemima cijeli urbani svijet zastrašujuće suočava. Koliko pozitivan utjecaj u opisanim odnosima može imati povezanost djeteta i životinje, nije teško naslutiti²².

Prirodna ljubav djeteta prema prirodi i životinjama

“Želja za životinjom jedna je od najdubljih dječjih želja”, ističe dječji terapeut G. C. Gebhardt¹⁸. Naglašava da je odnos djeteta i životinje znanstveno ispitivan u mnogim istraživanjima, te da rezultati nedvojbeno ukazuju na to koliko je za skladan psihički i emocionalni razvoj djeteta važna komunikacija između djeteta i životinje. Autor ukazuje i

na različitost ponašanja djece prema životinjama, vezano uza spol. Dok djevojčice iskazuju svoju nježnost kroz milovanje i razgovor, dječaci su više zainteresirani za promatranje, kontakt i spoznavanje sposobnosti životinje.

Da životinje nisu samo idealni partneri za igru, već su i pouzdani prijatelji i zaštitnici koji odgovaraju na duboke želje djece, ukazuje E. Olbrich. Na stranici 114., Olbrich piše: "...Životinje razvijaju maštu i sposobnost doživljavanja, posreduju u kontaktu djeteta s prirodom, odgovaraju na prva dječja pitanja o seksualnosti, o rođenju i o smrti, pomažu u razvoju suosjećanja s drugim živim bićima, razvijaju osjećaj humanosti i socijalne empatije. U jednom svijetu rastuće racionalnosti, znanstveno i tehnološki kontroliranom, emocije, empatija i odnosi dobivaju sve veće značenje. Životinje tu mogu dati odlučujući doprinos^{19a}."

"Životinje mogu biti most u razumijevanju života, njegovih vrhunaca i dubina", slikovito se izrazio R. Bergler²⁵. Također, istaknuo je da je djeci pas najdraža životinja. Ljubav prema psu povećava se odrastanjem djeteta koje se intenzivno druži s psom. Ta "rastuća ljubav" ima pozitivan razvojno-psihološki i pedagoški aspekt. Tijekom prvih triju godina, u djetetovu životu veliku važnost imaju plišane životinje koje mu pomažu da uspostavi povjerenje u svoje okruženje. Nakon četvrte godine, dijete prihvaća živoga psa kao prijatelja i zaštitnika. Druženje s psom potiče senzomotorički razvoj i neverbalno učenje u djece. Pas je idealna identifikacija u odgoju, napose kada se radi o zahtjevima ili zabranama roditelja. Također, pas može pomoći djetetu u prihvaćanju rođenja brata ili sestre, jer i samom svojom prisutnošću odvraća pozornost od novoga člana, daje stabilnost i sigurnost, potiče samokontrolu u starijega djeteta. I u adolescenata pas nerijetko bitno utječe na psihičku stabilnost, utjeha je i utočište u neizbježnim konfliktima odrastanja. "Pas može biti vrlo važan za socijalni, emocionalni i psihički razvoj adolescenata", navodi Bergler²⁶. Pas ispunjava mnogobrojne dječje želje i potrebe koje su važne za njihov razvoj. Vjeran je, pouzdan, privržen, uvijek je prisutan i sluša. Nadalje, Bergler ističe da djeca vide u psu osobine koje bi željeli vidjeti u svojih roditelja i općenito u odraslih. Druženje s psom ispunjava dječju potrebu za raznovrsnošću, za igrom i doživljajem uspjeha: šetanje, "ludovanje", galama, trčanje, maženje, briga o psu, učenje psa i drugo. Dijete pritom sebe smatra kompetentnim kao "učiteljem", ono nije u potpunosti ovisno o odraslima, što je vrlo važno za razvoj motivacije i samostalno-ga postizanja uspjeha.

Uz psa djeca dobivaju spoznaju o vlastitoj vrijednosti, što Olbrich²⁷ naziva "Self-efficiency", ili temeljnim kamenom u razvoju pozitivnoga koncepta o sebi. "...Psi su učitelji djece, a da ona to ni ne primjećuju," ističe Bergler²⁸. U sklopu osobnoga razvoja, naglašava autor, preko odnosa s psom dijete uči sposobnosti "vođe", kao što su autoritet, odgovornost, samostalnost. Uči kako postupati s vlastitim ograničenjima i neuspjesima, lakše se suočava s tugom i lakše kontrolira agresiju. Ukratko, u djeteta se razvija takozvana ja-funkcija koja uključuje razvoj samosvijesti i tolerancije, što je posebno važno za razvoj socijalne inteligencije u svake osobe.

Kako vidimo, svi navedeni autori suglasni su o tomu da druženje s psom u djece potiče komunikativnu sposobnost, te razvija senzibilnost i empatiju, dakle osobine važne za cijeli život. No, valja naglasiti da pas ili bilo koja druga životinja, ne mogu biti "...univerzalni pedagoški pomagač koji može zamijeniti roditelja, ili ispraviti loš odgoj odraslih²⁹". Životinje jesu koristan dio dječjega svijeta, te ih tako valja i promatrati, bilo kao "prijatelje" u svakodnevnu životu, bilo kao "pomagače" u svrhu terapije.

Kompjutorizacija odgoja

U suvremenu svijetu djeca imaju sve manje neposrednih sadržajnih iskustava, sve su više vezana uz optičke podražaje preko televizora i kompjutera, a u školi mnoge sadržaje jednostavno uče napamet. Sve se učestalije zanemaruje važnost neposrednih podražaja i povezivanje percepcije djeteta s njegovim osjećajima, očekivanjima, stavovima. Stoga nije čudno što se već u malene djece očituju simptomi stresa, nerveze, hiperaktivnosti, slaba koncentracija – pokazatelji koji vode poremećajima ponašanja i učenja. Bez mnogo mudrovanja, moguće je to povezati s djelovanjem elektroničkih uređaja i okruženjem djeteta lišenoga života u prirodi. Opisane poremećaje R. Zimmer³⁰ naziva "poremećajima senzoričke integracije". Ništa nije u razumu što najprije nije bilo u svijesti, ističe autor, te naglašava važnost neposredna opažanja kao temelja svih ostalih razvojnih područja u čovjeka. Jer, opažanje, motorika, jezik, spoznajne, socijalne i emotivne sposobnosti, razvijaju se uzajamno, a za cjelovit razvoj osnova je percepcija.

Neotpuna ili neodgovarajuća senzorička integracija dovode do različitih teškoća, a posljedice su poremećaji u ponašanju ili u učenju³¹. J. Ayers nabroja simptome poremećaja ponašanja ili učenja: prekomjerna aktivnost djeteta i sklonost k privlačenju pažnje, manjak koncentracije i izdržljivosti, problematično ponašanje, nedostatak tolerancije, agre-

sivnost, depresija, prekomjerni strahovi, smetnje u govoru i artikulaciji, loša motorička integracija, nizak tonus mišića i drugo. Ayers drži da je u većine djece uzrok u poremećaju senzoričke integracije. Nažalost, navedeni simptomi nisu jedini koje vezujemo uz poremećaje senzoričke integracije. Poremećaji senzoričke integracije uključuju mnoge druge psihosomatske probleme: probleme u komunikaciji, agresivnost kao oblik ponašanja, regresiju u ponašanju, smetnje sna, probleme u prehrani i drugo. Zanimljiva je autorova rasprava o navedenim problemima, kada navodi da oni jesu "realni", ali najčešće nisu "stvarni", već nastaju kao plod nepotpune i neodgovarajuće percepcije tih problema i njihove obrade u mozgu. Dok su "stvarni" problemi mnogo rjeđi i uzrok im je organski (oštećenja mozga), većina "realnih" problema uvjetovana je okruženjem – nedostatkom vanjskih podražaja u djece usmjerene isključivo na kuću i roditelje, televiziju i druge slične uređaje, lošu prehranu i općenito nezdravi način života. Ayers tvrdi da je s djetetom potrebno provoditi terapiju bez obzira na vrstu problema, te da u terapiju svakako valja uključiti i roditelje i druge odgajatelje. Cilj terapije jest poboljšanje sposobnosti integracije percepcije i živčanoga sustava, što će djetetu omogućiti razvijanje sposobnosti u senzoričkom, motoričkom, afektivno-socijalnom i kognitivnom području. Prema mišljenju J. Ayersa, koncept terapije uz pomoć životinja zasniva se na principu potpunosti koji u središte pozornosti stavlja cijelu djetetovu osobnost s njegovim mislima, osjećajima, ponašanjem. Naglasak je na osjećaju prihvaćenosti djeteta, a ne na njegovim slabostima. Stoga Ayers smatra da upravo u tome području, životinje mogu biti velika terapijska pomoć.

ERGOTERAPIJA UZ POMOĆ ŽIVOTINJA U AMBULANTI TERAPEUTKINJE PETRE KRISTIN PETERMANN

U ovome je dijelu prikazano praktično provođenje ergoterapije uz pomoć psa, u ambulanti gospođe Petre-Kristin Petermann u Nunbergu. U tradiciji je odgojne znanosti da često umanjuje znanstvenu vrijednost takvih prikaza, o čemu poznati njemački suvremeni pedagog R. Winkel, kaže: "...Jedan jedini istinski analizirani slučaj pedagoškoga ponašanja, za pedagoškijsku teoriju ima više znanstvene vrijednosti negoli cijela 'vojska' statističkih podataka o zajedničkom postojanju obilježja i načina reakcije³²." Ti prikazi trebali bi učvrstiti znanstvenu vrijednost metode koju promoviramo u ovome radu. Također, želimo naglasiti da znanost općenito

nikada ne bi smjela zaboraviti da je ona tek podloga za praksu.

Ambulanta je otvorena u svibnju 1996. Nalazi se u prizemlju višekatnice, ima površinu od 120 metara četvornih. Sastoji se od triju prostorija za terapiju, velike sobe za liječenje, manje sobe za terapiju, te radionice s različitim materijalima (drvo, glina, kamen i ostalo). Usporedno je dugački hodnik za pokretne igre (vožnja na dasci i drugo). Ambulanta ima ured, čekaonicu, kuhinju, ostavu, kupaonicu za zaposlene i kupaonicu za bolesnike. U svakoj je sobi kutak za Keu, terapijskoga psa labradora-retrivera. U ambulanti su zaposlene još dvije terapeutkinje, a često dolaze studenti koji se educiraju za terapeute uz pomoć životinja. Bolesnici su pretežno djeca od godine dana do 14 godina (90% bolesnika), sa senzoričko-integrativnim smetnjama (smetnje opažanja, hiperaktivnost, poremećaji u ponašanju, teškoće vezane uz učenje, psihičke smetnje i zaostajanje u razvoju). U pravilu, senzoričko-integrativna terapija je dugotrajna, u prosjeku traje godinu i pol. U ambulanti se liječe i odrasle osobe koje su imale moždani udar, oboljeli od Parkinsonove bolesti, oboljeli od multiple skleroze, ili endogene psihoze. Liječenje oboljelih nastavlja se i kod kuće. Terapija koju je u pravilu propisao liječnik, provodi se jednom u tjednu, u trajanju od 45 minuta. Nakon dviju obavljenih terapija, terapeuti imaju 15 minuta odmora. Liječenje je individualno, u paru, ili skupno, a o tomu bolesnici (djeca) sami odlučuju. U "živa bića" ambulante ubrajaju se ljudi, životinje i biljke. Dok čekaju svoju djecu, roditelji se mogu poslužiti kavom, čajem, čitati časopise i prigodnu literaturu. Također, u ambulantu je dopušteno dovesti kućne ljubimce. Cjelovita terapija omogućuje povezanost svih sudionika, stoga u ambulanti vrijedi princip "otvorenih vrata". Uz dopuštenje terapeuta, djeca mogu, ako to žele, gledati sve što se radi i u drugim sobama, što omogućuje osjećaj "normalnosti" i kućnoga ozračja. Budući da terapija daje osjećaj zabave, dijete ne stječe utisak da s njim nešto nije u redu, da je bolesno, ili pak psihički ili tjelesno zakinuto. Važan dio terapije jest i rad s roditeljima, liječnicima, učiteljima. Četiri puta u godini održavaju se roditeljske večeri, a pojedinačni razgovori s roditeljima održavaju se ovisno o potrebi. Liječnici koji su propisali terapiju, redovito dobivaju pisano ili telefonsko povratno izvješće o terapiji i obavljenim testiranjima. Dvaput u godini održava se večer razmjene informacija s liječnicima. Kada god se za to ukaže potreba, održavaju se neposredni kontakti s odgajateljima u vrtiću i učiteljima u školi, te im se predočuje postignuti stupanj uspjeha djeteta.

Dijagnostika i korištenje testova

Za dijagnosticiranje poremećaja senzorne i motoričke integracije, u ambulanti se koriste različiti testovi. Na početku, obavlja se promatranje djeteta i koriste se testovi kojima se nastoje procijeniti funkcije mozga. Počinje se s cjelovitom anamnezom dotadanjega razvoja psiho-motorike i posebnostima u životnim situacijama djeteta. Potom slijede ciljana promatranja ponašanja i testovi senzoričke integracije: SCSIT-test (Southern California Sensory Integration Test), koji je dr. Ayres prilagodila za djecu od 4 godine do 10 godina; FEV-test (Frostig-test za vizualno promatranje), koji je izradila dr. Frostig za djecu od 9 do 14 godina, pitanja o taktilnom odbijanju koja su sastavile dr. Royeen i dr. Shaefgen, te različiti "screen" testovi za pojedinačnu problematiku. Nakon postavljanja obuhvatne dijagnoze stanju djeteta, započinje se s terapijom uz pomoć psa.

Terapija liječenja

Vodeća predodžba liječenja jest osigurati i valjano dozirati utjecaj podražaja, napose na sustav ravnoteže, senzibilitet i taktilna osjetila, i to tako da se dijete spontano prilagođuje podražajima koji vode k integraciji u živčanome sustavu³³. Važno je uspostaviti ravnotežu između potreba i želja djeteta i vođenja terapeuta. Terapija je najdjelotvornija kada dijete samo određuje svoje aktivnosti, a ako ih ne želi odabrati, određuje ih terapeut. Reakcija djeteta na podražaje, terapeutu pomaže tijekom utvrđivanja uspješnosti liječenja. Liječenje valja započeti čim prije, kada je mozak prijemčiviji za učenje.

Vrednovanje i kontrola uspjeha

Djelotvornost terapije teško je objektivno ustanoviti, jer zbivanja u mozgu nisu vidljiva niti mjerljiva. Tu je i utjecaj drugih čimbenika na razvoj djeteta, napose utjecaj roditelja i škole. Vrednovanje se ustanovljuje ponovljenim testovima, kako bi se utvrdile promjene u sposobnostima, te promjene u ponašanju. Važan pokazatelj uspjeha jest porast djetetova samopouzdanja, što nije mjerljivo, ali ga primjećuju i roditelji i terapeuti. Razvoj senzoričke integracije utvrđuje se također razgovorima s djetetom, roditeljima, učiteljima i odgajateljima. Kao pokazatelj uspješnosti liječenja, koristi se razvoj govora – završnoga rezultata senzoričke integracije. Postoje i drugi pokazatelji uspješnosti liječenja, poput povećana zadovoljstva vezana uz kretanje, poboljšanje koncentracije, želje za istraživanjem, osjećaja sigurnosti u novim situacijama, lakšega svladavanja zadataka i drugog.

Terapijski pas Kea

"Dodatni" terapeut (ko-terapeut) u ambulanti, terapijski je pas Kea, žuta labradorica-retriverica. U ambulantu je donijeta godine 1995. iz privatnoga legla u Furtahu. Gospođa Petermann ju je izabrala između još jedne ženke i četiri mužjaka zbog njezine mirnoće, a ispostavilo se da je idealan terapijski pas. Prvih šest mjeseci nikada nije ostavljena sama. Nakon toga, Kea je bila upućena na školovanje za terapijskoga psa. Cilj je školovanja bio povjerljiva predanost, a ne ustrašeno pokoravanje. Naučena je da pristupa i drugim ljudima, a ne samo osoblju ambulante. U dobi od godine i pol, od Kee se zahtijevalo da u potpunosti izvršava sve naredbe. Prošla je takozvani agility tečaj u komu voditelj vodi životinju glasom i pokretima ruke kroz različite prepreke (kolo, tunel, prepreke, mostić i drugo), pazeći pritom na redosljed i vrijeme. To je za psa istodobno i tjelesna i mentalna vježba. Godine 1998. Kea je s odličnim uspjehom položila ispit za psa pratioca, kao najbolja od 12 pasa koji su tada polagali ispit.

Osoblje ambulante naglasilo je da terapijski pas mora imati posebne kvalitete. Treba biti miran, uravnotežen, ne smije iskazivati nagon za lajanjem ili grizenjem, ne smije imati izražen nagon za dominacijom ili čuvanjem teritorija, te mora imati pozitivan odnos prema drugim životinjama. Uz to, treba imati visoku razinu inteligencije i sposobnosti učenja. Napose tijekom rada s djecom, treba pokazivati ljubav za djecu, podnositi njihovo dodirivanje, ponekad i na osjetljivim mjestima, a u prvome redu mora pokazivati želju da se igra s djecom. Budući da se djeca ne smiju plašiti psa, pas ne smije biti prevelik, a poželjno je da ima svijetlu dlaku. Gospođa Petermann tvrdi da je uz prirodene osobine, za terapijskoga psa posebno važan odgoj, te socijalizacija koja stabilizira njegove osobine. Kea je prema svim svojim osobinama najpoželjniji pas za terapiju – nježna je, srdačna, živahna, razigrana, pristupačna i tolerantna. Poslušna je, brzo uči i prilagođava se situaciji. U igri s djecom prepušta im pobjedu. Hranu i igračke uzima posebno pažljivo. Izbjegava pse koji joj se čine agresivnima, a rado se igra s pristupačnim psima. Pokušava svima ugoditi i svidjeti se, što redovito uspijeva. Kea je svakoga dana u ambulanti, u svakoj prostoriji ima svoju deku na koju može leći kada se poželi odmoriti. Njezina prisutnost čini atmosferu ugodnom i prijateljskom. Kada je budna, šeće kroz ambulantu. U čekaonici je oduševljeno pozdravljaju i roditelji i djeca. Djeca koja se plaše, tek je lagano i nakratko poglade, ali taj strah ubrzo nestane. To

povjerljivo ozračje djeluje opuštajuće i ugodno, kako na terapeute, tako i na roditelje i djecu. U čekaonici je ploča s uputama kako se treba odnositi prema psu.

Kea se uvodi u terapiju na tri načina:

- Kao pomoć terapeutu u izgradnji odnosa s plašljivom djecom, djecom koja odbijaju kontakt, s tjelesno upadljivom djecom (zapaženo je da se djeca manje plaše terapeutkinje kada je Kea prisutna)
- Kao dopuna terapiji, odnosno uključuje se u terapiju kada djeca pokazu želju da rade s njom
- Kao glavni terapijski sadržaj, nakon što se razvila jaka emocionalna veza između djeteta i psa, što unapređuje terapijski rad na socijalnom i emotivnom području

Prvi kontakt djeteta i psa započinje promatranjem i izgradnjom povjerenja. Promatranje i praćenje psa pridonose razvoju pažnje djeteta, razvoju koncentracije, spremnosti za komunikaciju i sposobnosti svladavanja straha. Nakon promatranja, postupno se razvija međusobno povjerenje i bliskost između djeteta i psa. U pravilu, dijete pokaže želju da pomiluje psa, i to je stvarni kontakt djeteta sa životinjom. Dodir razvija osjete u djeteta (milovanje ušiju – osjećaj za meko, milovanje leđa – osjećaj za grublje, milovanje šapa i nokata – osjećaj za grubo ili tvrdo). Terapeut daje naredbe psu (sjedni, na mjesto, i druge), pomažući djetetu da razumije "govor" psa. Kada se u djeteta razvije povjerenje prema psu i uspostavi kontakt, većina se djece s Keom želi igrati. Za razliku od igračaka, pas je aktivan i zahtijeva reakciju, bilo da je riječ o igri ciljanoga bacanja (razvija koordinaciju oko – ruka), hvatanju (razvija vizualnu motoriku), držanju ili potezanju (dozira snagu). Rezultat je cjelovit senzomotorički i kognitivni učinak na dijete. Dajući psu naredbe, djeca preuzimaju ulogu učitelja, doživljavaju sebe kao sposobne, te tako razvijaju samostalnost i samopouzdanje. U terapijskoj ambulanti postoji precizno razrađeni plan uključivanja psa u ciljanu terapiju sa svakim pojedinim djetetom.

Promatrani slučajevi

Marcel

Marcel ima 6 godina i ide u vrtić za zdravu djecu u Nürnbergu. Došao je u terapijsku ambulantu s liječničkom dijagnozom senzomotoričkih/perceptivnih smetnji. Rezultati SCSI-testa pokazali su senzomotoričko zakašnjenje i poremećaj integracije: njegov osjetilni sustav nije bio dovoljno otvoren za podražaje, napose vestibularni sustav, a taktilni je sustav bio

odveć izražen. Zapažen je deficit u proprioceptiji, zbog čega nije dovoljno osjećao svoje tijelo, imao je snižen tonus mišića, što je otežavalo njegovu kontrolu držanja tijela. Marcel je teško i nerazumljivo govorio, izgledao je nesiguran i nije se usuđivao sam ništa poduzeti.

Cilj je terapije bio poboljšanje Marcelove motoričke integracije, poticanje tjelesnih osjeta, percepcija prostora, razvoj fine motorike i planiranje samostalnoga djelovanja.

Tijekom Marcelovih terapija Kea je uvijek bila prisutna, ali se izravno uključivala tek povremeno (razina promatranja i razina interakcije). Terapeutkinja je usmjeravala Marcelovu pozornost prema Kei koja je postala "objekt" njegove motivacije. Potom su slijedile igre bacanja i navlačenja, pri čemu s korištene viseće ležaljke, razne igračke za bacanje, materijal za izgradnju kuće za dijete i Keu, puzanje kroz uski tunel, davanje naredbi psu tijekom igara i drugo.

Za Marcela, terapija uz pomoć psa postala je radost. Zahvaljujući Kei, stekao je vlastitu kompetenciju. ("Ona me sluša. Ja nisam najslabiji!"). U radu s psom, Marcel je naučio artikulirati svoje potrebe i aktivno se ograditi od onoga što ne želi. Tijekom terapije u njega se zamjetno razvila neverbalna i verbalna komunikacija.

Jenny

Jenny ima 12 godina, ide u 6. razred. U ambulantu je došla zbog psiho-emocionalnih teškoća. Često nije znala što bi sa sobom, činilo joj se kao da stoji pokraj sebe, a ne u sebi. Bila je neuravnotežena i neorganizirana, a unutrašnji kaos pokazivala je neurednošću i teškoćama tijekom preciznoga izvođenja radnji. U školi je imala problema s čitanjem, nije voljela njemački ni matematiku, a najdraži su joj predmeti bili tjelovježba i modeliranje. Imala je teškoće u komunikaciji s drugom djecom, patila je zbog toga, te nije imala pravu i dobru prijateljicu.

Cilj je terapije bio poticanje njezinoga socijalnoga i emocionalnoga razvoja, pri čemu je pas imao vrlo važnu ulogu.

Terapeutkinja je uočila da se odnos između Kee i Jenny sve više razvijao u jaku emocionalnu uzajamnu vezanost. Tako je Kea postala važan motivacijski čimbenik u terapiji, jačajući u Jenny unutrašnji poticaj, osjećaj vrijednosti, uvjerenje o vlastitoj kompetenciji, te sposobnosti vezivanja i empatije. Uza ciljani rad s psom (tjelesni kontakti koji razvijaju sigurnost i razgrađuju strah od odbijanja, potom igre kretanja, penjanja, izgradnje šetališta i drugo), kod Jenny se primjenjivala i metoda modeliranja uz korištenje različitih materijala.

Tijekom terapije, Jenny je razvila verbalnu komunikaciju. Dok je prije djelovala prilično povučeno i zatvoreno, sada je postalo upadljivo njezino nasmijano i opušteno lice. Ciljana terapija s psom razvila je njezinu pažnju, koncentraciju i unutrašnje poticaje, napose samopouzdanje ("Ja čak mogu Keu nešto naučiti!"). Vremenom, dakako uz pomoć terapeutkinje, Jenny se prestala osjećati slabom i nekompetentnom. Bez odbijajućih impulsa (koje prima u odnosu s vršnjacima), u interakciji s psom, Jenny je stekla iskustva koja je čine sigurnijom, što se odrazilo u odnosu s drugima i potaknulo pozitivan razvoj njezine osobnosti.

Simon

Simon ima 8 godina i ide u drugi razred. Dječji liječnik ukazao je na teškoće u opažanju, govoru (dislalija) i koordinaciji. Simon je imao lakše probleme u održavanju ravnoteže i veće teškoće u koordinaciji obiju strana tijela. Simonovi su problemi bili izraženi i u socijalnom i u emocionalnom području: jaka nesigurnost, česti doživljaj frustracija, hiperaktivnost, niska tolerancija na frustraciju, nestabilno samopouzdanje.

Cilj je terapije bio poboljšati sigurnost u održavanju ravnoteže tijela, povezano s poboljšanjem koordinacije obiju polovica tijela, stabiliziranje osjećaja vlastite vrijednosti i smanjivanje nesigurnosti u ponašanju.

U radu s Keom, Simon je morao naučiti kako postupati s psom, jer se plašio pasa. Razvijanju sposobnosti motoričkih radnji, pridonijelo je vođenje Kee preko smislenoga reda prepreka. Podražaji koji su Simonu ponuđeni u ergoterapiji bili su ljuljanje, penjanje, svladavanje prepreka i samostalno izgrađivanje prepreka. Kea ga je pritom pratila i slušala naredbe. Kada bi zastala, Simon bi se s njom rado i poigrao.

Tijekom višemjesečnoga neprekidnoga rada s Keom i terapeutkinjom, postupno se razvila Simonova pažnja, koncentracija, pamćenje i govor. Kea je imala veliku važnost u psihičkome stabiliziranju Simona. Zapaženo je poboljšanje njegova samopouzdanja i povećanje tolerancije na frustraciju.

ZAVRŠNE NAPOMENE

Smatramo da se iskustva kompetencije koja djeca dobivaju u terapijskome radu sa životinjama, ni približno ne mogu ostvariti drugim terapijskim sredstvom ili metodom. U opisanim slučajevima, iskustva kompetencije bila su sljedeća:

- Uz pomoć psa, Marcel je stekao iskustvo da ga netko (Kea) sluša, da može nešto postići i da nije najslabiji.
- Emocionalno zblizavanje s psom i uspješno obavljanje ciljanih vježbi, kod Jenny je dovelo do poboljšanja pažnje i koncentracije. Krajnji rezultat bilo je ukupno poboljšanje unutrašnjega poticaja.
- Tijekom višemjesečnoga rada s Keom, Simon je naučio kooperativno ponašanje, i tako se oslobodio mnogih svojih slabosti.

Terapija uz pomoć životinja omogućuje ostvarivanje prava svakog djeteta na poticanje njegova osobnoga razvoja, te pridonosi odgajanju djeteta u odgovornu i društveno sposobnu osobu. Za veliki raspon "upadljiva" ponašanja, u ergoterapijskoj se ambulanti provode različite mjere pomoći, koje se određuju prema osobnoj problematici i osobnim potrebama.

Također, pokazalo se da djeca i adolescenti koji su imali traumatska iskustva s drugim ljudima, koja su pokazivala nepovjerenje i strah od drugih ljudi, te manjak samopouzdanja, terapiju uz pomoć životinje doživljavaju kao olakšanje, što smanjuje njihovu psihičku napetost. Kroz terapiju uz pomoć životinja, djeca uspostavljaju kontakt s osobnim emocionalnim životom, jer životinje iz njih izvlače ono duboko humano i za njih važno.

Nadamo se da će ovaj rad potaknuti želju čitatelja, napose socijalnih pedagoga, da u svojem radu počnu koristiti opisanu metodu. Uvjereni smo u to da će naš rad pridonijeti boljem razumijevanju važnosti i vrijednosti životinja u terapijskim postupcima. Zagovarajući potrebe djece, zagovaramo primjenu te metode u Hrvatskoj.

LITERATURA

1. Anonimno. Quatre pattes et un coeur. Paris: Le Quotidien 2002;1:7.
2. Barešić K. Terapija uz pomoć životinja. Zadar, Filozofski fakultet, Odjel za pedagogiju. Diplomski rad 2003:120, voditeljica Z. Itković.
3. Itković Z, Boras S. Terapijsko jahanje i rehabilitacijske znanosti. Hrv Rev Rehab Istr 2003;39(1):73-83.
4. Bergler R. Mensch und hund: Psychologie einer Beziehung. Koln: Edition Agrippa 1986.
5. Gebhardt GC. Kind und Natur: Tiere als Vermittler: Das Hundebesuchsprogramm. Diplomski rad. Berlin 1994:82-23.
6. Korner J. Bruder Hund & Schwester Katze. Koln: Kippenheuer & Witsch 1996.

7. Greiffenhagen S. Tiere als therapie: Neue Wege in Erziehung und Heilung. Munchen: Droemer Knaur 1991;152:15.
8. Wilcock A. A theory of human need for occupation. *J Occup Sci* 2002;9:3-9.
9. Rhein H. Tiere sind auch nur Menschen: Beobachtungen zum ganz besonderen Beziehung zwischen Mensch und Tier. *Psychologie heute* 1994;11:28-33.
10. Katcher AH, Beck AM. Sicherheit und Vertrautheit: Mensch - Tier Beziehung. Prvi međunarodni simpozij o terapiji uz pomoć Životinja. Beč 1983:113-5.
11. Founding European occupational therapy education on understanding people as occupational beings. Eighth meeting of ENOTHE. Portugal 2002:6.
12. Olbrich E. Menschen brauchen Tiere – Tiere brauchen Munchen. Nürnberg: Psychologisches institut der universitat Erlagen 1998;2:11-98.
13. Olbrich E. Tiere in dre Therapie: Wie helfen sie? *Unser Rassehund* 1997; 2:113-6.
14. Mallon GP. Some of our best therapists are dogs. *Child and Youth Care Forum*. Gostujuće izlaganje Universitet Erlagen 2004.
15. Temeljna načela Udruge za zaštitu životinja iznesena u intervjuu s predsjednikom udruge. Zagreb, HRT 2007.
16. Olbrich E. Vortrang beim Kurs Tiergestutzte Pedagogik/ Tiergestutzte Therapie. Munchen: Wedemark 2001;3:2-132.
17. Olbrich E. Tiere in dre Therapie: Wie helfen sie? *Unser Rassehund* 1997;2:113-6.
18. Gebhardt GC. Kind und Natur: Tiere als Vermittler: Das Hundebesuchsprogramm. Berlin 1994;82:23.
19. Olbrich E. Vortrang beim Kurs Tiergestutzte Pedagogik/ Tiergestutzte Therapie. Munchen: Wedemark 2001;2:2-133.
- 19a. Olbrich, E. Vortrang beim Kurs Tiergestutzte Pedagogik/ Tiergestutzte Therapie. Munchen: Wedemark 2001;132(2):114.
20. Condoret A. L animal compagnon de l enfant. Paris, Fleurs 1973:108.
21. Condoret A. L animal compagnon de l enfant. Paris, Fleurs 1973;108:32.
22. Itković Z. Zdrava obitelj. Zadar, Filozofski fakultet – Grafotehna 1955:130.
23. Condoret A. L animal compagnon de l enfant. Paris, Fleurs 1973;108:23.
24. Bergler R. Warum Kinder Tiere brauchen. Freiburg. Verlag: Breisgau Herder 1994;186(3):61.
25. Bergler R. Warum Kinder Tiere brauchen. Freiburg. Verlag: Breisgau Herder 1994;186(3):61.
26. Bergler R. Warum Kinder Tiere brauchen. Freiburg. Verlag: Breisgau Herder 1994;186(3):65.
27. Bergler R. Warum Kinder Tiere brauchen. Freiburg. Verlag: Breisgau Herder 1994;186(3):61.
28. Bergler R. Warum Kinder Tiere brauchen. Freiburg. Verlag: Breisgau Herder 1994;186(3):66.
29. Teutscher GM. Kinder und Tiere. Unsere Jugen. Munchen: Ernst Reinhard Verlag 1980;32(10): 435-55.
30. Zimmer R. Handbuch der Sinneswahrnehmung: Grundlagen einer ganzheitlichen Erziehung. Freiburg: Herdler Verlag 1995:65.
31. Ayres J. Bausteine der kindlichen Entwicklung. Berlin: Springer Verlag 1984:98.
32. Winkel R. Djeca koju je teško odgajati, Zagreb, Educa 1996.
33. Olbrich E. Menschen brauchen Tiere – Tiere brauchen Munchen. Nürnberg: Psychologisches institut der universitat Erlagen 1998;2:11-98.